LANDSCHAPSARCHITECTEN

buro voor stad en land

Groenstructuurplan Haren-Noord

Definitieve versie - september 2008

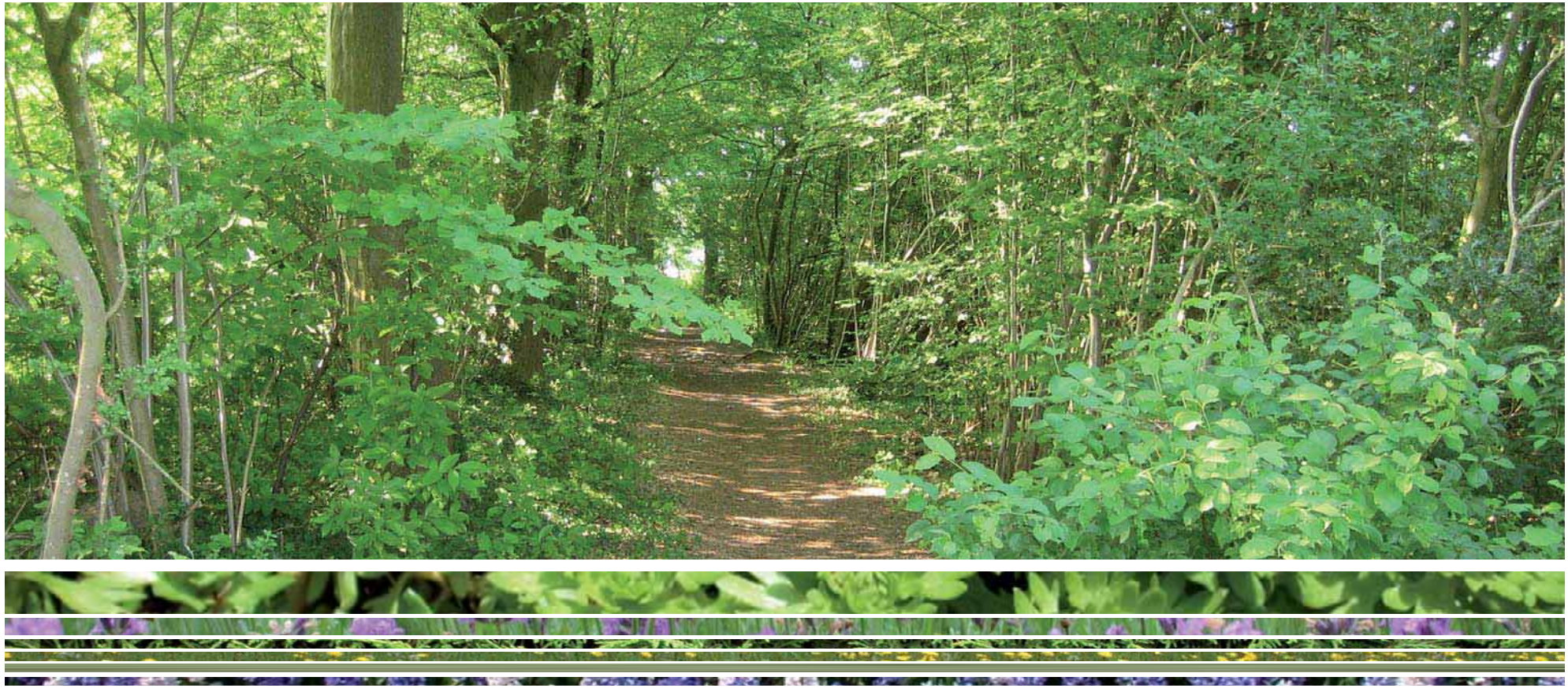

Datum: 29-09-2008 opdrachtgever: gemeente Haren

Vaststelling van het plan

Op 29 september 2008 heeft de gemeenteraad van Haren, op basis van het door burgemeester en wethouders vastgestelde plan d.d. 19 augustus 2008, een besluit genomen over het Groenstructuurplan Haren-Noord.

De gemeenteraad heeft na het doen van een aantal toezeggingen door het College het groenstructuurplan vastgesteld. De toezeggingen hebben betrekking op een drietal zaken.
De uitvoeringsplannen die worden opgesteld in het kader van Groenstructuurplan conform het Landschapsuitvoeringsplan dienen financieel onderbouwd aan de raad worden aangeboden. Het bosje langs de Hoornsedijk blijft behouden. Tot slot zal het College met een voorstel komen wanneer verkeersmaatregelen getroffen moeten worden binnen het verband van de groenstructuur. De raad kan zich uitspreken over de voorstellen. Deze toezeggingen zijn niet in de tekst en bijbehorende kaarten verwerkt.

Inhoudsopgave

Inleiding 5

Analyse 6
- Het plangebied 6
- Het beleidskader 7
- Vlakken 8
- Wegen 8
- Historie 9
- De kaart van 1850 10
- De kaart van 1905 11
- Houtwallen en singels 12
- Lijnelementen 13
- Vlakelementen 13
- Oude boomstructuren 14
- Waardering van de aanwezige groenelementen 15
- Water 16
- Planten 17
- Vogels 17
- Zoogdieren 18
- Ecologische verbindingen 18
- De bewonersavonden 19
- Het Groen-Blauw Structuurplan Haren-Noord 20
- Samenvattende conclusie 21

Het Groenstructuurplan 22

De uitvoering 26
- Deelgebied A 28
- Deelgebied B 30
- Deelgebied C 32
- Deelgebied D 35

Literatuurlijst 37

Bijlage
- Uitkomsten bewonersavond 1 38
- Uikomsten bewonersavond 2 42
- Voorbeelden Harens profiel 46

Geschiedenis
In 1999 zijn er in het convenant Regiovisie Groningen-Assen 2030 afspraken gemaakt over het bouwen van woningen, het behouden en creëren van werkgelegenheid en het bereikbaar houden van de regio. Deze afspraken hebben invloed op het landschap van de gemeente Haren. In het convenant heeft de regio afgesproken dat het landschap een kwaliteitsimpuls krijgt om aantasting van het landschap te voorkomen.

Gemeente Haren heeft in het convenant afgesproken dat er 2400 woningen gebouwd gaan worden. Om eerst inzichtelijk te krijgen waar het landschap voldoende draagkracht heeft om aan deze woningbouw opgave te kunnen voldoen is er een Landschapsontwikkelingsplan (LOP) opgesteld. Het in 2003 door de gemeenteraad vastgestelde plan geeft aan dat voor het tussengebied (het gebied tussen de stad Groningen en het dorp Haren) een ontwikkelingsvisie opgesteld dient te worden waarin is aangegeven hoe de opgave hier gerealiseerd kan worden.

Hiertoe stelt de gemeente het Integraal OntwikkelingsPlan Dilgt, Hemmen en Essen op. In dit plan, dat in juni 2005 door de raad is vastgesteld, is aangegeven hoe ontwikkelingen op het gebied van landbouw, landschap en natuur, verkeer, waterhuishouding, recreatie, wonen en werken zodanig op elkaar af te stemmen zijn waarmee een nieuw evenwicht ontstaat waarbij de verschillende functies zo optimaal van elkaars kwaliteiten profiteren. Voor het transformatiegebied, dit zijn de gebieden de woningbouwopgave gerealiseerd moet worden, zijn stedebouwkundige randvoorwaarden benoemt. Een van de randvoorwaarden is het behoud en ontwikkelen van de groen- en waterstructuren. Het glas in lood principe is leidend bij de verdere ontwikkeling van stedebouwkundige plannen, waarbij het lood wordt gevormd door krachtige groen- en waterstructuren en het glas de locaties zijn waar ondermeer woningbouw plaats kan vinden. In 2008 is deze opgave bijgesteld naar het realiseren van 1040 woningen in 2020.

De opdracht
In het coalitieakkoord 2006-2010 "**Haren in beweging**" is aangegeven dat het aanwezige groen als ruimtelijke kader dient voor de invulling van de woningbouwopgave in Haren Noord. Om de kaders vast te leggen wordt er voor het gebied een groenstructuurplan opgesteld. Het plan dient als een groen-blauwe onderlegger voor de verdere uitwerking van de woningbouwopgave.

Bij het opstellen van het groenstructuurplan dient rekening gehouden te worden met een aantal randvoorwaarden. Onder andere het glas in lood principe, zoals dat in het Integraal Ontwikkelingsplan Dilgt, Hemmen en Essen is omschreven, dient als basis voor de verdere uitwerking van de groen-blauwe structuren in het gebied. Ook de afspraken uit de Samenwerkingsovereenkomst (tussen de Gemeente Haren en twee ontwikkelende partijen - SOK) zijn van toepassing. Hierin is onder andere aangegeven in welke gebieden ontwikkeling van woningbouw plaatsvindt, maar ook welk percentage van de gronden wordt ingevuld met een bepaalde functie.

Doel van het groenstructuurplan
Het groenstructuurplan levert een groene hoofdstructuur voor het hele gebied Dilgt, Hemmen en Essen. Hiermee overstijgt het plan het transformatiegebied zoals dat in de samenwerkingsovereenkomst is vastgelegd. Daarmee bereikt het groenstructuurplan dat groene en blauwe structuren aansluiten op het omliggende landschap en stedelijk gebied.

Op basis van de bestaande en gewenste esthetische en ecologische kwaliteiten, maar ook ten aanzien van waterberging en recreatie, geven we in het plan aan welke bestaande structuren we behouden. Daarnaast geven we aan waar we bestaande structuren opwaarderen. Ook zullen er structuren bijkomen en enkele verdwijnen. Met dit alles stellen we het belang van het landschap, groen en water als voorwaarde voor de verdere ontwikkeling van het gebied Dilgt, Hemmen en Essen waarin de Harense kwaliteit gewaarborgd is.

MD landschapsarchitecten en DWMA zijn gevraagd samen met de gemeente het GSP op te stellen. Het GSP levert een groene hoofdstructuur voor het gehele gebied DHE (het overstijgt dus het gebied van de samenwerkingsovereenkomst - SOK) met de aansluiting op het omringende landschap De afspraken die gemaakt zijn in het kader van de SOK worden echter beschouwd als harde kaders. Er ligt tevens een duidelijke koppeling met het Landschaps Uitvoerings Plan (LUP) project nr. 8 – versterken identiteit Dilgt-Hemmen-Essen.

Procesbeschrijving
Het groenstructuurplan is door middel van een open planproces opgesteld. Bewoners en belangenorganisaties hebben tijdens vier avonden meegedacht en meegepraat over de invulling van het groenstructuurplan.

Binnen het proces is er op twee niveaus van het plan een dialoog gevoerd. Ten eerste op de primaire elementen die van belang zijn: moet het plan bijvoorbeeld bestaan uit voornamelijk duurzame structuren om de ecologie te bevorderen of dient het gehele gebied toegankelijk te zijn door wandelpaden aan te leggen?. Daarnaast is de verdere uitwerking van het plan onderwerp van gesprek; hoe ziet de opbouw van een groene en/of blauwe structuur er uit?

Het eerste niveau is aan bod gekomen op de eerste avond om per deelgebied een richting te kunnen bepalen. De hier uit voort gekomen modellen zijn gepresenteerd op de tweede avond. De verwerking van de opmerkingen heeft geleid tot een concept groenstructuurplan welke is onderbouwd met profielen van structuren (het tweede niveau). Met de feedback op het conceptplan is een definitief groenstructuurplan opgesteld.

Planstatus
Het Groenstructuurplan Dilgt, Hemmen en Essen dient als een groen/blauwe onderlegger voor de te ontwikkelen stedebouwkundige deelplannen en is daarmee een toetsingskader. Voor de te ontwikkelen woningbouwlocaties worden nieuwe bestemmingsplannen ontwikkeld. Het Groenstructuurplan vertalen we naar deze bestemmingsplannen.

Leeswijzer
Het rapport bestaat uit drie hoofdstukken; een analyse, het plan met toelichting en aanwijzingen voor realisatie. In de bijlagen zijn stukken opgenomen met betrekking tot de bewonersparticipatie.

Het plangebied

Het plangebied ligt tussen aan de westzijde de A28, aan de oostzijde de spoorlijn Groningen-Assen , aan de noordzijde de gemeentegrens tussen Haren en Groningen en aan de zuidzijde de dorpskern van Haren.

Het plangebied bestaat uit een deel van de Hondsrug met de bijbehorende flanken. Een flank is het gebied van hoog naar laag en van droog naar nat.

Op de hoge delen is het gebied in de tweede helft van de negentiende eeuw behoorlijk bebouwd. Toch heeft het gebied nog een uitermate groen karakter en vormt een belangrijke buffer tussen het dorp Haren en de stad Groningen.

Aan de oost en westzijde van het plangebied liggen belangrijke natte natuurgebieden waaronder: de Friesche venen en de Oosterpolder. In het zuidoosten grenst het DHE-gebied aan het Wetland en Natura2000-gebied (in aanvraag) Zuidlaardermeer en aan de Ecologische Hoofdstructuur (EHS). In het westen en zuidwesten grenst het DHE-gebied aan de EHS en het Nationaal beek-en esdorpenlandschap Drensche Aa (Nationaal park). Tevens is een gedeelte van het plangebied aangewezen als beschermd dorpsgezicht. (zie historie)

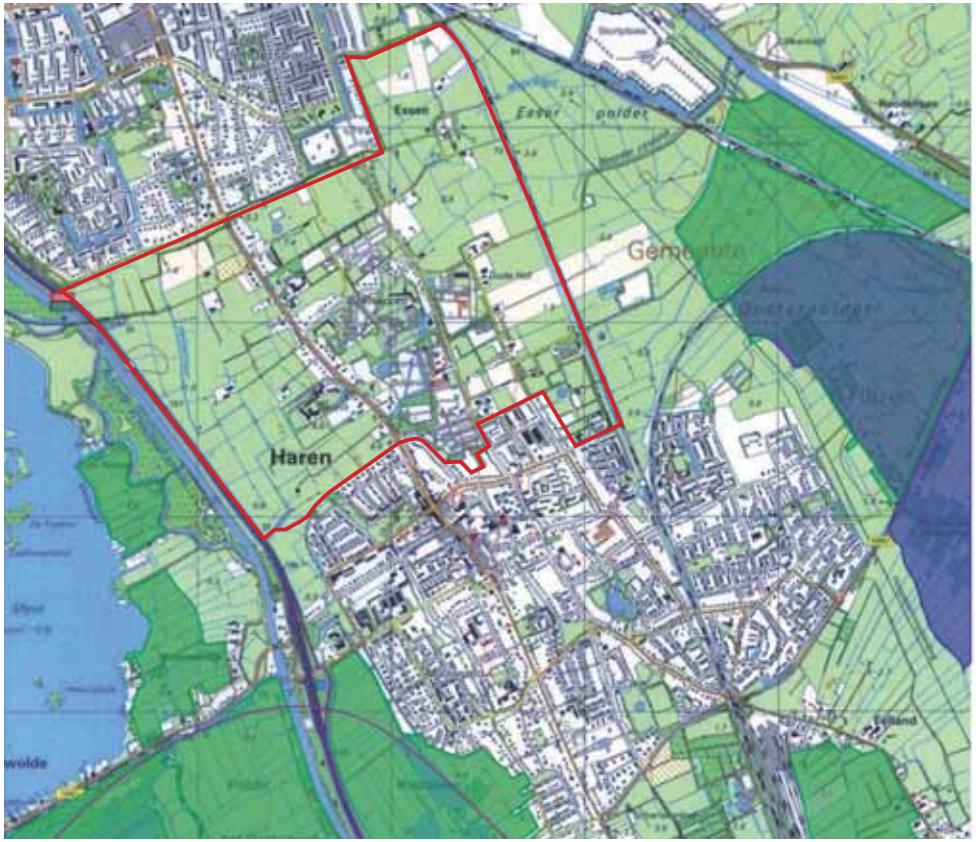

Het plangebied met aan weerszijden de grootschalige natuurgebieden

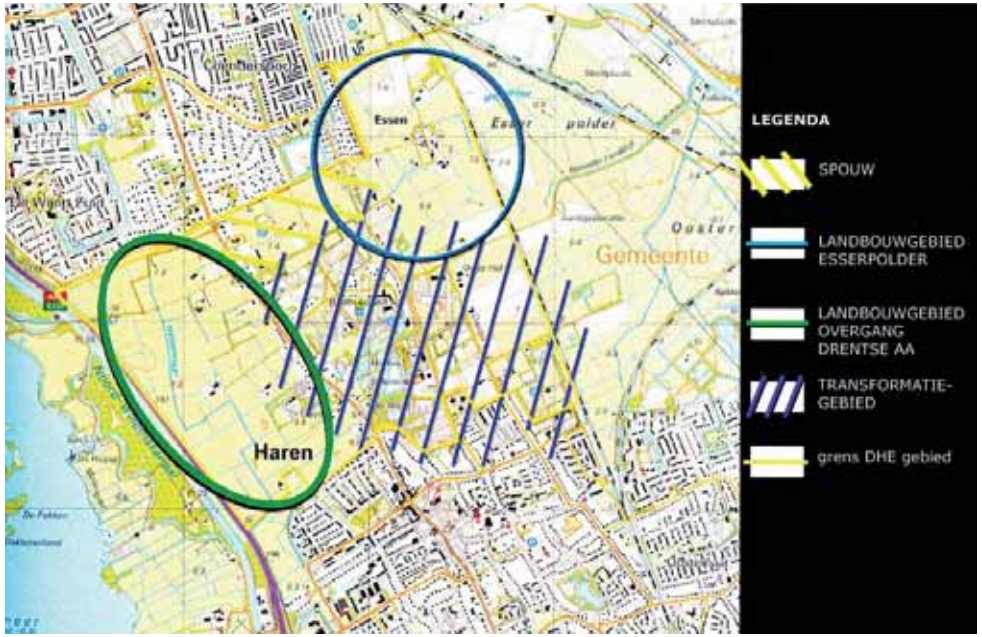

Te onderscheiden gebieden binnen Haren Noord (Integraal ontwikkelingsplan DHE, Bosch en Slabbers e.a.)

De beschermde status van de gebieden heeft geen directe consequenties voor het groenstructuurplan.

De specifieke waarden van deze beschermde zones kan men versterken door juiste keuzes te maken in de groenstructuur van het DHE-gebied. Vooral het vernatten en het vasthouden van oppervlakte-water kan een positieve waarde hebben voor de beschermde gebieden aan de oostflank, met name het Wetland Zuidlaardermeer.

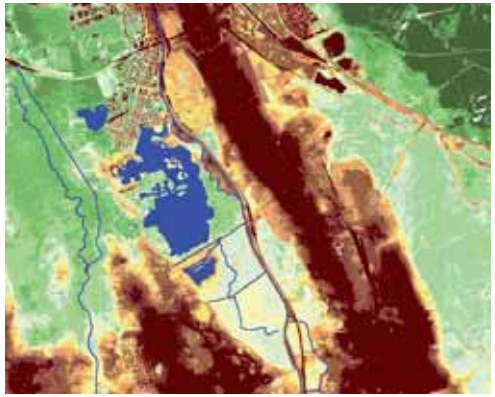

De Hondsrug (rode delen) met de flanken en de lage delen (groen). Duidelijk zichtbaar is het Paterwoldsemeer

Integrale Gebiedsvisie Haren Noord (Integraal ontwikkelingsplan DHE, Bosch en Slabbers e.a.)

Het beleidskader

Hieronder volgt een korte samenvatting van het voorgaande beleid. Voor uitgebreidere achtergrond wordt verwezen naar de originele nota's.

LOP

In 2003 is het Landschapsontwikkelingsplan (LOP) door het college van B&W en de raad van Haren aangenomen. Het LOP is een visie op het landschap als geheel rondom Haren om te zoeken naar de mogelijkheid uitbreiding van de woningbouw op verantwoorde wijze in te bedden in het landschap. De kwaliteit van het landschap is beschouwd als een resultante van de agrarische, economische, esthetische, recreatieve en ecologische kwaliteit. Het gebied ten noorden van de kern van Haren kwam hieruit naar voren als de meest aangewezen plaats om de woningbouwopgave, die vanuit de regio voor Haren gesteld is, te verwezenlijken.

DHE

Als uitwerking van het LOP is het Integraal ontwikkelingsplan Dilgt Hemmen Essen (DHE) gemaakt. Dit plan geeft aan hoe voor het gebied ten noorden van Haren in de komende jaren kan transformeren tot een vernieuwd landschap dat de ruimteclaims vanuit woningbouw, waterbeheer, natuur- en landschapsontwikkeling, recreatie en verkeer die op dit beperkte gebied liggen in zich opneemt. En dat zonder daarbij zijn karakter van afwisseling tussen beslotenheid op de hogere delen en openheid aan de flanken te verliezen.

In hoofdlijnen valt het plan uiteen in vier plandelen.

- Aan de westzijde het landbouwgebied op de open flank met weidegebieden.
- Op de Hondsrug het transformatiegebied met een mozaïekstructuur van laanbeplanting, houtwallen en tussenliggende gebieden met verschillende functies.
- Eveneens op de Hondsrug, het open te houden gebied tussen Haren en Groningen; de spouw. Dit bestaat nu uit sportvelden en een ecologisch beheerde weide.
- Het open te houden landbouwgebied Esserpolder

Groenstructuur uit Integrale Gebiedsvisie Haren Noord (Integraal ontwikkelingsplan DHE, Bosch en Slabbers e.a.)

In dit plan is een programma opgenomen dat de hoge Harense woonkwaliteit die de gemeente nastreeft moet waarborgen. Het behouden en versterken van groene elementen speelt een belangrijke rol in het behalen van de Harense kwaliteit. De ontwerpmethodiek die hier voor ingezet wordt is 'het glas in lood' principe. Bij dit principe vormen de bestaande en nieuwe groenelementen een krachtige en stabiele groenstructuur: het lood. Het glas zijn de locaties waarbinnen de woningbouw gerealiseerd kan worden. Op basis van dit principe is er voorstel gedaan hoe een groenstructuur er in het gebied er uit kan gaan zien (zie figuur op bladzijde 5).

LUP

Het landschapsuitvoeringsplan is een vertaling van de visie uit het landschapsoptwikkelingsplan in een uitvoeringsprogramma en is daarmee de ontbrekende schakel tussen de visievorming en de uitvoering. Het uitvoeringsprogramma is onderverdeeld in een tiental projecten. Voor ieder project zijn de achtergronden aangegeven, evenals het resultaat bij afronding van de uitvoering.
'Project 8 Versterken identiteit gebied Dilgt-Hemmen-Essen' zal de concretisering van het LOP, die is ingezet door het opstellen van het IOP DHE, verder vorm moeten geven. Uiteindelijk zal de woningbouwopgave in het gebied gekoppeld worden aan een versterking van de ruimtelijke-, cultuurhistorische-, ecologische en gebruikskwaliteiten. Dit geldt niet alleen voor het gebied waar daadwerkelijk gebouwd gaat worden maar ook voor de wijdere omgeving. Gekoppeld aan de rode ontwikkelingen moeten de groene kwaliteiten worden versterkt.

Vlakken

Grasland
Stedelijk groen
Tuinbouw
Institutenlandschap
Sportveld
Hortus
Park/begraafplaats
Erf/tuin
Ruigte

Vlakken (grondgebruik)

Het grondgebruik in het gebied is vrij divers. Er is een duidelijk onderscheid tussen de flanken van de Hondsrug en de rug zelf. De flanken zijn voornamelijk in gebruik als landbouwgebied voor de melkveehouderij. De hogere rug heeft verschillende functies:

- Een deel wordt bewoond, langs de doorgaande linten en rond de Dilgtweg;
- Een groot deel wordt in gebruik genomen door grotere instituten van onder andere de Rijks universiteit Groningen en het UMCG;
- Een bijzondere plek neemt de Hortus Haren in beslag;
- Zowel aan de noordzijde als aan de zuidzijde zijn sportvelden aanwezig;
- Deze verschillende gebruiksfuncties worden dooraderd met enkele grotere groenstructuren zoals de Kloosterlaan.

Wegen

A28
Spoor
Hoofdweg
Verbindingsweg
Onsluitingsweg
Onverharde weg
Fietspad
Voetpad

Wegen

Het gebied kent een duidelijke hierarchische wegenstructuur. De belangrijkste verbindingswegen lopen Noord-Zuid. Dit zijn De Rijksstraatweg, de Kerklaan en de Oosterweg.
De Rijksstraatweg heeft een voornaam profiel van een brede asfalt rijbaan met vrijliggende fietspaden aan beide zijden. In de tussenliggende groenbermen staan jonge lindebomen. De Kerklaan heeft een veel minder eenduidig profiel. Over de gehele lengte ligt naast een asfalt rijbaan een dubbelzijdig vrijliggend fietspad. De weg en het fietspad worden in het noordelijk deel gescheiden door een houtwal en in het zuidelijk deel door een bomenrij, die de ene keer deel uitmaakt van een laanstructuur en dan weer een zelfstandig element vormt. Het zuidelijk deel van de Kerklaan en de Dilgtweg vormen de verbinding met de Rijksstraatweg voor het achterliggende gebied. De Dilgtweg heeft aan de oostzijde een smal profiel met aan beide zijde een direct aan de rijbaan grenzend voetpad waarin sierperen. Aan de westzijde is de Dilgtweg een voorname laan met een echt Harens profiel (zie bijlage) van vrijliggende voetpaden met forse Kastanjes in het tussenliggende groen.
De Oosterweg heeft een informeel karakter en bestaat uit een asfalt rijbaan met aan weerszijden op onregelmatige afstand bomen.
De overige wegen zijn voornamelijk ontsluitingswegen. Deze hebben een eenvoudig profiel. Soms, zoals in de omgeving van Essen, met begeleidende beplanting, maar meestal zonder.

Bijzonder zijn de zandpaden die je in het gebied aantreft. De meest bekende is zondermeer de Bolhuissteeg maar ook op de westflank en in de omgeving van Essen liggen enkele zandpaden. Deze paden versterken het 'buitengebied' gevoel van de omgeving.

Historische plaatsen

Beschermt dorpsgezicht
Historische plaats

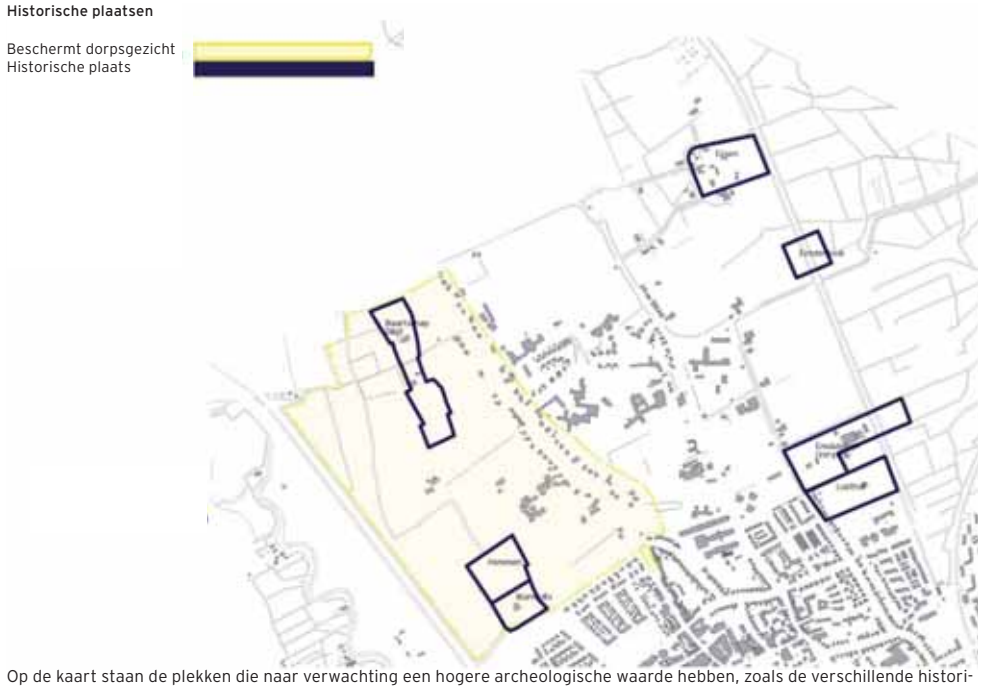

Op de kaart staan de plekken die naar verwachting een hogere archeologische waarde hebben, zoals de verschillende historische buitenplaatsen, Emdaborg, Lusthof, Huis te Hemmen en Warmolts, het dorp Essen, het buurtschap de Dilgt en een oude Eendenkooi.

Historie

De omgeving heeft een zeer rijke historie. Voor een beknopte en zeer informatieve beschrijving zie de Bijlage cultuurhistorie van het Integraal Ontwikkelingsplan DHE.

Het groene en landelijke karakter van Haren en omgeving is altijd één van de meest belangrijke vestigingsfactoren geweest. Zelfs in marketing termen werd in de jaren dertig van de vorige eeuw al de leus 'waarom wachten met buiten wonen tot je binnen bent' gebruikt om nieuwe inwoners te lokken.

Het omringende landschap is in beginsel gevormd door het agrarische gebruik. De structuur van opstrekkende kavels vanaf de hogere zandrug naar de lagere veengebieden is nog steeds herkenbaar in het gebied.

Vanwege de groene kwaliteiten en de nabijheid van de stad Groningen zijn al lang geleden in deze omgeving verschillende buitens gesitueerd. De oudste onder hen zijn ook al weer verdwenen. De resten van deze vroegere buitenplaatsen zijn nog steeds te vinden in de bodem. Langs de Rijksstraatweg staan nog vele jongere buitenhuizen en villa's. De tuinen van die hier bijhoren vormen met hun mooi uitgegroeide volwassen groen een belangrijk element in het groen karakter van het tussengebied. De westflank is nog steeds grotendeels agrarisch en open gebied. De flank en de Rijksstraatweg zijn vanwege de bijzondere ruimtelijke karakteristiek beschermd dorpsgezicht.

Halverwege de vorige eeuw is het gebied door de rijksuniversiteit ontdekt om een deel van hun onderzoeksinstituten uit de stad te plaatsen. Deze instituten werden ruim in het groen neergezet, eventueel met proefvelden. Momenteel vindt een omgekeerde beweging plaats en verdwijnen ze. Tegelijkertijd zijn na de oorlog rond de Dilgtweg woningbouw verrezen en verzorgingstehuizen. Het gebied is langzamerhand verstedelijkt en Haren en Groningen zijn dichter naar elkaar toe gegroeid. De structuur van boomwallen en singels, die bij de opstrekkende verkaveling hoort, is weliswaar nog terug te vinden maar vooral rond de instituten nog slechts ten dele aanwezig.

De Kerklaan was tot in de jaren zestig een zandpad, hier ter hoogte van de ingang biologisch centrum

De Kerklaan richting Groningen (nu fietspad)

De Oosterweg met populieren (foto vermeld op achterzijde: vlak voor de kap)

Tot ver na WOII gingen de boerderijen en voorname huizen aan de Rijksstraatweg nog niet schuil achter hoge hagen

Groen 1850

Groenstructuren

De kaart van 1850

Op de kaart van 1850 is de stad Groningen nog geheel binnen de stadsmuren gelegen. Het dorp Helpman ligt buiten de Linie. En nog verder langs de Rijksstraatweg het buitengebied in ligt het dorpje Haren. Haren is op dat moment nog maar nauwelijks groter dan Essen. Op de kaart worden De Dilgt en Hemmen genoemd, alsmede de Esserberg. De Emdaborg en de Lusthorst worden niet vermeld.
De structuur van het landgoed de Emdaborg met de vijver is net als hedentendage wel aanwezig. De wegenstructuur van het gebied is in grote lijnen aanwezig. Duidelijk herkenbaar zijn naast de Rijksstraatweg, de Oosterweg, de Kerklaan, de Esserweg en de Noorderzanddijk. De Oosterweg liep geheel van noord naar zuid terwijl de Kerklaan op de Oosterweg aantakt. Precies omgekeerd aan de huidige situatie. De Bolhuissteeg en in minder mate het Kloosterlaantje zijn duidelijk waarneembaar.
Het gehele gebied was op de hoge en droge delen ruim voorzien van boomwallen en singels die het gebied in kamers van verschillende grote opdeelden. Ook op de flanken naar de lagere delen was meer beplanting aanwezig dan nu. De nog lagere delen, zoals het huidige Paterswoldsemeer, waren echter zeer open.

topografische kaart ca. 1850 (bron: Grote historische Provincie Atlas)

topografische kaart 1905 (bron: uitgeverij Nieuwland 2006)

Groen 1905

Houtwal en bos
Houtsingel

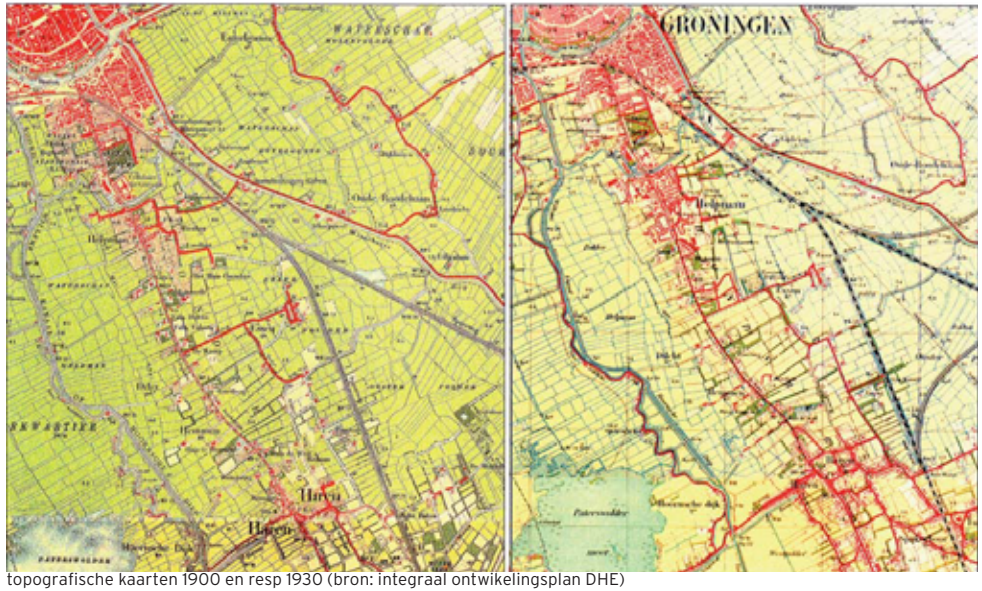

topografische kaarten 1900 en resp 1930 (bron: integraal ontwikelingsplan DHE)

De kaart van 1905
Ten opzicht van de kaart van ca. 50 jaar eerder valt op dat er minder houtwallen en singels zijn. De intrede van prikkeldraad en kunstmest heeft grote gevolgen voor het Nederlandse landschap. Zo ook hier. Als veekering zijn de houtopstanden niet meer nodig dus worden ze gerooid om plaats te maken voor grotere eenheden weiland.
Op deze kaart is al duidelijk onderscheid gemaakt tussen houtwallen en singels. Opvallend zijn de grotere houtopstanden bij de verschillende buitenplaatsen. Duidelijk zichtbaar is het Laarmansbos, dat nu onderdeel is van de Hortus. Essen ligt relatief vrij in de ruimte terwijl ten zuiden van de Noorderzanddijk veel singels aanwezig zijn. Dit gebied is nu open weiland gebied.

Houtwallen en -singels

Houtwallen en houtsingels zijn lange stroken struiken en bomen, die als groene aderen door het boerenland lopen en met elkaar een netwerk vormen. Het zijn door de mens gecreëerde land-schapselementen.

Ontstaan

De geschiedenis van houtwallen gaat terug tot zo'n vijfhonderd jaar voor onze jaartelling. Maar ook in de Middeleeuwen en de zeventiende en achttiende eeuw zijn houtwallen ontstaan. Landbouwers brachten bij het ontginnen van hun grond stobben, keien en zand naar de randen, waardoor er langgerekte ophogingen ontstonden. Deze kregen al snel een functie als eigendomsmarkering en perceelscheiding. Vaak werd aan beide zijden een greppel gegraven zodat de wal extra steile kanten kreeg en ook als vee- en wildkering dienst kon doen. Op zandgronden waar de houtwallen voorkomen, staat namelijk niet het hele jaar door water in de sloten, en droogstaande sloten kunnen het vee niet keren. Doordat er bomen werden aangeplant, werden de functies van de houtwallen nog verder uitgebreid. Ze boden schaduw en luwte, en ze leverden hout voor het dagelijks gebruik.
De houtsingel, een rij struiken of bomen langs een beek of sloot, is nog niet zo oud. Houtsingels werden aangelegd in natte gebieden. De functies waren dezelfde als die van houtwallen.

Van functieverlies naar hernieuwde belangstelling

Vanaf het begin van vorige eeuw is het aantal houtwallen en houtsingels sterk afgenomen.
Door de uitvinding van prikkeldraad verloren ze hun functie als veekering. Het belang van hak-hout voor het dagelijks gebruik verdween bijna volledig. Bovendien veranderde de agrarische bedrijfsvoering, waardoor stukken land werden samengevoegd en veel houtwallen en hout-singels als sta-in-de-weg werden opgeruimd. Wat overbleef, werd vaak verwaarloosd. Houtwallen en houtsingels hebben echter nog steeds belangrijke functies voor de landbouw. Zij geven beschutting aan het gewas en beschermen het vee tegen extreme weersomstandigheden. Ze moeten daarvoor wel worden beschermd en onderhouden. Op veel plaatsen gebeurt dit gelukkig weer volop. Houtwallen en houtsingels hebben als linten in het landschap bovendien een grote natuurlijke en landschappelijke waarde.

De waarde voor landschap en natuur

Houtwallen hebben meestal een gevarieerde boom- en struiklaag. Op droge gronden overheerst de eik, op natte gronden overheersen de els, es en wilg. Houtsingels zijn vooral begroeid met zwarte els en, op wat drogere plaatsen, ook wel met berk, lijsterbes en wilg. Wallen die van oost naar west lopen, hebben op de noordkant, waar het nat en koel is, bosplanten, varens en mossen, en op de warme en droge zuidkant een bloeiende kruidachtige vegetatie. Door deze variatie zijn ze het leefgebied (en vaak het laatste toevluchtsoord) van veel verschillende
vogels, insecten, weekdieren, amfibieën, reptielen en kleine zoogdieren. Daarnaast bieden ze ook dekking voor grotere zoogdieren, zoals reeën en dassen. De houtwallen en -singels vormen bovendien vaak een lang, aaneengesloten netwerk van verbindingswegen voor flora en fauna in gebieden waar geen andere verplaatsingsmogelijkheden (meer) zijn. Houtwallen en -singels zijn verder van groot belang voor onze leefomgeving. Ze verfraaien het landschap en vergroten de beslotenheid ervan. Ze breken de horizon en zorgen ervoor dat de oprukkende verstedelijking niet meer te zien is.

Beheer

Goed onderhouden houtwallen en houtsingels bestaan uit een boom-, struik- en kruidlaag. Houtwallen en houtsingels die niet worden onderhouden, groeien uit tot rijen hoge bomen zonder ondergroei. Ze bezorgen dan niet alleen de boeren overlast omdat ze bijvoorbeeld teveel schaduw veroorzaken en de waterafvoer bemoeilijken, ze verliezen ook voor een groot deel hun waarde voor de natuur. Regelmatig onderhoud is dus een vereiste.
Bij achterstallig onderhoud bestaat het werk om te beginnen uit het groepsgewijs of verspreid afzetten van bomen en struiken zodat zich een evenwichtige, dichte struiklaag kan ontwikkelen. Dit gebeurt eens in de tien tot twintig jaar. Als er kleinschalig wordt gewerkt en niet alle wallen of singels in een gebied tegelijk een onderhoudsbeurt krijgen, wordt de variatie in leeftijdsopbouw bevorderd en blijven de houtwallen of houtsingels aantrekkelijk voor allerlei diersoorten. Bij het afzetten is het in elk geval van belang dat er genoeg licht op de bodem valt om de stobben te laten uitlopen. Dat betekent vaak een vrij drastische dunning. Weinig voorkomende struiken als Hulst en Kardinaalsmuts en oude Eiken laat men meestal staan, evenals bomen met holten, die vaak het domein van vogels en vleermuizen zijn. Als op enkele plaatsen het vrijkomende hout wordt opgestapeld, ontstaan schuilplaatsen voor onder andere Bunzing, Hermelijn, Heggenmus, Winterkoning, Kikker en Salamander. De rest van de takken moet echter worden opgeruimd om bodemverrijking (en daardoor verruiging) te voorkomen. Hier en daar kan een dikke stam blijven liggen. Als de boom is vermolmd, biedt deze leefruimte aan insecten, mossen, varens en paddestoelen. Boomsoorten die gaan overheersen maar niet in de wal of singel thuishoren, kunnen worden gerooid. Dit kan bijvoorbeeld de Amerikaanse vogelkers zijn maar ook de Gewone esdoorn en Noorse esdoorn. Opengevallen plekken worden opgevuld met nieuwe aanplant.
Het is van groot belang veevraat tegen te gaan door middel van een afrastering. Deze afrastering wordt op zo'n afstand geplaatst, dat het vee wel aan de voet van de wal kan grazen, maar niet bij de bomen en struiken kan komen.
(bron: website Landschap Noord-Holland I. Miedema)

Houtwal in het Rummerinkhof

Lijnelementen

Houtwal
Houtsingel
Laan
Lijnbeplanting
Haag
Groenstrook

Vlakelementen

Park en begraafplaats
Bosje
Solitaire boom
Groenstrook
Ruig landschap

Lijnelementen

Er wordt onderscheid gemaakt tussen, houtwallen, singels (zie blz. 10), lanen, lijnbeplanting, groenstroken en hagen. Waarbij voor laanbeplanting de definitie wordt gehanteerd dat dit een bomenrij op regelmatige afstand en aan beide zijde van een weg is; voor lijnbeplanting betekent het dat het een rij bomen op regelmatige afstand, al dan niet langs de weg, is.

In noordzuid richting zijn enkele belangrijke lanen te onderscheiden. De Rijksstraatweg is een formele laan met linden in een brede groene tussenberm tussen weg en fietspad. De Kerklaan heeft een onregelmatige beplanting, ter hoogte van het voormalig AZC-terrein is aan de oostzijde een mooie dubbele rij eiken aanwezig. Het noordelijk deel van de Kerklaan is geen laan maar heeft tussen het vrijliggend fietspad en de weg een goed ontwikkelde houtwal liggen. De Oosterweg heeft een informeel en landelijk laankarakter. Hier staan op onregelmatige afstand voornamelijk essen maar ook andere soorten. Aan beide zijde van de weg ligt een parallelsloot. Verder zijn er enkele bijzondere Oost-West laantjes. Het begin van de Dilgtweg heeft een mooi Harens profiel (voetpad, groenstrook, weg, groenstrook, voetpad) met kastanjes. Het Kloosterlaantje dat van het Maartenscollege naar de Kerklaan loopt is een van de oudste laantjes uit het gebied. De Bolhuissteeg zouden we nu typeren als een landelijk laantje. Daarnaast is er nog een recent gemaakte wilgenlaan (Grootslaan). In Oost-West richting vallen de grote hoeveelheid houtwallen en singels op. Van doorlopende structuren over de hondsrug heen is slecht rond het Kloosterlaantje sprake. Op de rug zelf ontbreekt een doorgaande Noord-Zuid verbinding los van de wegenstructuur. De groenstructuur vormt ruimtes van verschillende grootte. Deze zijn in het DHE benoemd als de glasdelen binnen het lood (de groenstructuur). Ten zuiden van het Kloosterlaantje en bij het Rummerinkhof zijn de ruimtes relatief klein terwijl op andere plekken grotere ruimtes zijn. Deze afwisseling maakt het gebied contrastrijker en daarmee visueel waardevoller.

De verschillende lijnelementen hebben allen hun eigen ecologische karakter. De variatie wordt bepaald door variëteit in soort beplanting, de dichtheid en de leeftijd hiervan. De diversiteit aan lijnelementen maakt het DHE-gebied een verblijfplaats voor een ruime variatie van flora en fauna. Van belang is om de lijnelementen van Noord naar Zuid en van Oost naar West door te laten lopen. Zo worden verschillende gebieden ecologisch met elkaar verbonden. De groene lijnen zijn de snelwegen van de natuur. Vogels, zoogdieren en insecten gebruiken de doorlopende structuren om in te verblijven, maar vooral om tussen gebieden te migreren. Ze zijn van groot belang voor het voorkomen van soorten op een bepaalde plaats.

Vlakelementen

Er worden verschillende vlakelementen onderscheiden, parken en begraafplaatsen, bosjes, ruigtes en groenstroken. De parken en de begraafplaatsen geven met hun oudere en vaak mooi volgroeide beuken, kastanjes en enkele exoten het gebied een parkachtige allure. De ruigtes en ecologisch beheerde groenstroken vormen hiermee een contrast. In het gehele gebied wisselen jonge en oudere beplantingen elkaar voortdurend af zodat een steeds wisselend beeld ontstaat. Het gebied bevind zich duidelijk niet in een "bevroren" toestand.
De diversiteit in de hierboven genoemde vlakelementen soort ook voor ecologische diversiteit. Ecologisch gezien geldt voor de vlakelementen dat het meer"ecologische verblijfplaatsen" zijn dan de lijnelementen. Van belang is dat de vlakelementen met elkaar worden verbonden door de lijnelementen.

Oude boomstructuren

Oude boomstructuren

Het gebied heeft zoals opgemerkt een rijke historie. Dit is ook te zien aan de groenopstanden. De mooie, oude bomen geven het gebied aanzien. De oude boomstructuren vallen uiteen in de oudere laanstructuren zoals het Kloosterlaantje (die het klooster van Essen met de doorgaande weg naar het zuiden verbond) of de Coendershaag enerzijds en de oudere landgoederen, zoals rond het Maartenscollege en het Laarmansbos, anderzijds. Een bijzondere plaats neemt de begraafplaats Esserveld (hoewel buiten het plangebied liggend) in, vanwege de ouderdom van de beplanting en de heersende rust.
De oude boomstructuren hebben behalve een beeldbepalende ook een sterke ecologische identiteit. Oude (holle) bomen bieden verblijfsruimte aan zoogdieren zoals Eekhoorns, en van de vleermuizen in het bijzonder de Ruige dwergvleermuis. Daarnaast bieden ze broedgelegenheid aan vogels (holenbroeders, roofvogels). Omdat de oude boomstructuren aan open gebieden grenzen vormen ze uitvalsbases voor roofvogels die foerageren in de open gebieden. Ook de relatieve rust (weinig verstoring) in de deze gebieden maakt ze een belangrijk toevluchtsoord voor vogels en zoogdieren.

Waardering van de kwaliteit van de lijnelementen

Goed
Redelijk
Slecht

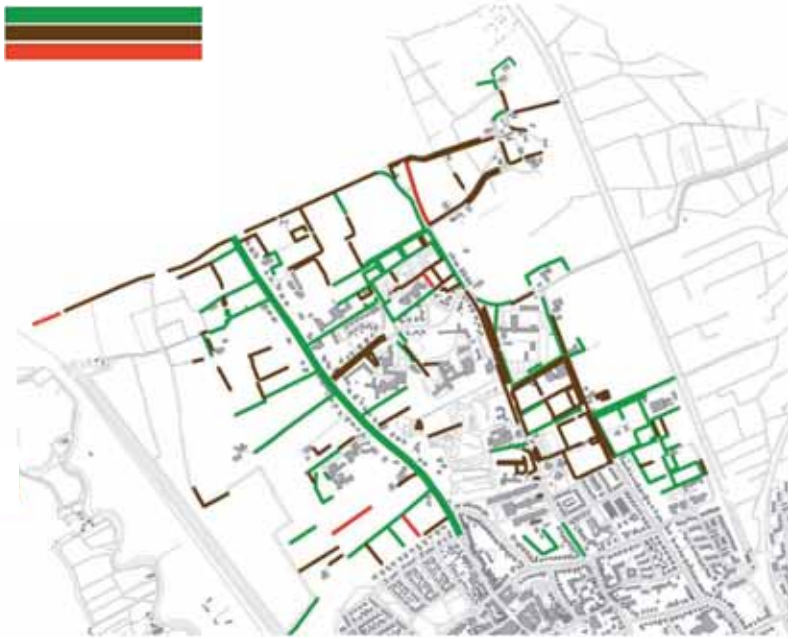

Waardering van de aanwezige groenelementen

Voor het gehele gebied is het groen geïnventariseerd door het ecologisch adviesbureau Koeman en Bijkerk. Zij hebben de groene structuren in beeld gebracht. Daarbij is aangegeven wat voor type element het betreft, uit welke boom- en eventueel struweelsoorten het element bestaat en welke horizontale dekking het element heeft. Op basis hiervan en eigen verkenningen in het veld is een waardering voor de landschappelijke en ecologische kwaliteit gegeven.

Een groot deel van structuren is goed ontwikkeld. Deze structuren hebben een goede opbouw en zien er mooi uit. Het is van belang deze structuren te behouden en dus goed te onderhouden.

Een deel van de structuren is matig ontwikkeld. Soms ontbreekt een deel van de struik- en of kruidlaag of zijn de bomen matig ontwikkeld. Ook missen soms delen van de gehele structuur. Het kan ook zijn dat de structuur nog niet zo oud is en daardoor minder rijk ontwikkeld. Het is van belang te wegen of deze structuren tot de hoofdstructuur te behoren en zo ja, deze te gaan verbeteren door in te zetten op meer specifiek beheer.

Er zijn slechts enkele structuren die vanuit de opbouw slecht worden gewaardeerd. Deze structuren zullen indien van belang voor de hoofdstructuur moeten worden verbeterd of vernieuwd. Het bosje op de kop van Kerklaan wordt vanuit visuele redenen ongewenst beschouwd. Dit bosje ontneemt komend vanuit Groningen het zicht op de spouw en daarmee op het gebied dat Haren los houdt van de stad. De nieuwe beplanting langs de verlengde Kerklaan (het noordelijk deel voor de auto) belemmert het vrije zicht op de openheid voor Essen.

Waarde van de vlakelementen

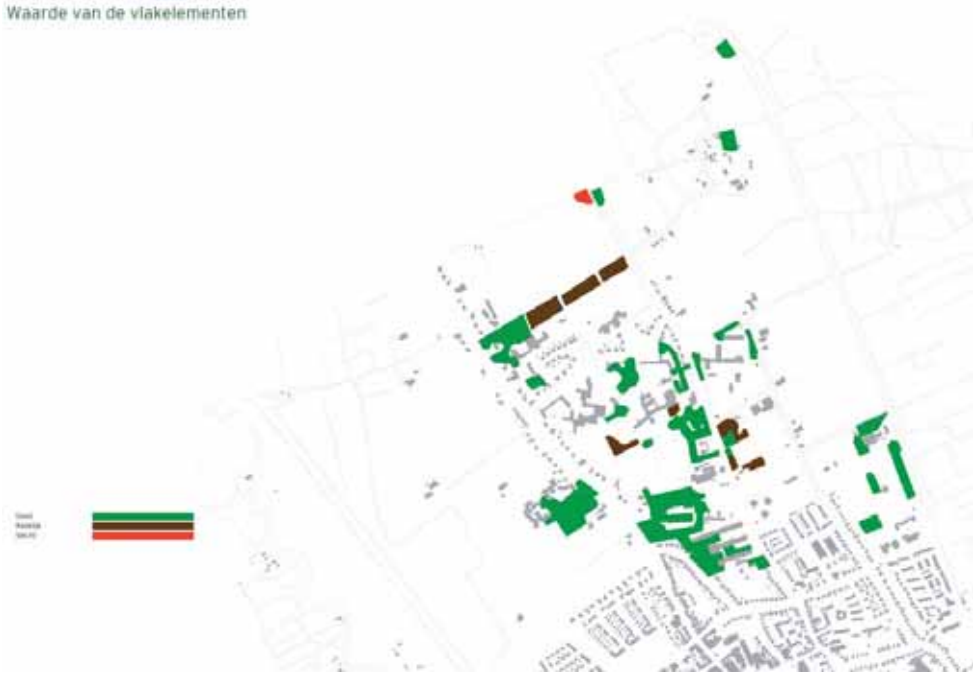

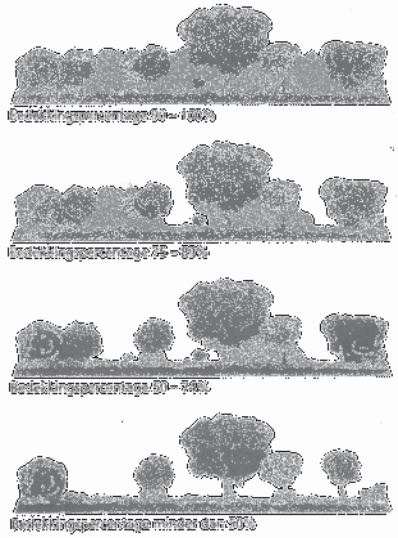

Een beeld van de gehanteerde bedekkingspercentages (bron Inventarisatie landschapselementen in DHE gebied, Koeman en Bijkerk 2008)

Water

Noord Willemskanaal
Drentse Aa
Hoofdwaterweg
Sloot en greppel
vijver
Poel

Doorspoeling stad

Harense rellen
Doorspoeling stad

Water

Rellen
Vanaf de hondsrug wordt het regenwater via de zogenaamde Harense rellen afgevoerd naar de beekdalen van de Drentse Aa en de Hunze. Helaas staan de rellen regelmatig droog hetgeen ze een minder fraai aanzien geeft. Ook maakt het ze ecologisch weinig interessant.

Poelen
In het gebied zijn een aantal poelen aanwezig. De poelen zijn van verschillende leeftijd en de waterkwaliteit varieert. Vanuit ecologisch oogpunt is het aan te bevelen om op de westflank een aantal poelen toe te voegen, zodat er "stepping stones" ontstaan voor amfibieën en waterplanten. De waterkwaliteit van de bestaande poelen moet worden onderzocht en waar mogelijk verbeterd.

Helpermaar
De Helpermaar wordt op dit moment gevoed vanuit het Noord-Willemskanaal. In het waterplan Haren is opgenomen om de waterkwaliteit van de Helpermaar te verbeteren door het inlaten van water uit, of aansluiten op de Drentsche Aa, voordat dit water in het in het Noord-Willemskanaal wordt bemalen. Met het water van de Helpermaar kunnen vervolgens de vijvers van Groningen-zuid worden doorgespoeld.

Planten

Planten

De geschiedenis van het landschap bepaald het voorkomen van de plantensoorten in het DHE-gebied. Na de ijstijden is de gradiënt ontstaan van Hondsrug naar laagten (stroomdal Drentse Aa en Hunze-laagte). Het gebied heeft een uitzonderlijk geschakeerde bodemopbouw, met zand, klei en veen, met gebieden waar storende lagen dicht aan de oppervlakte aanwezig zijn en gebieden waar het water zo weg kan stromen, met gebieden waar een dik eerddek aanwezig is en gebieden waar dit dek ontbreekt. De aanwezigheid van de macrogradiënt gecombineerd met de gevarieerde bodemopbouw maakt dat het plangebied diverse vegetatie kan bevatten. In de sloten en greppels die het water van de Hondsrug naar de laagten afvoeren komen plaatselijk interessante water- en slootkantvegetaties voor. De soortensamenstelling van de waterplanten op de oostflank duiden op sloten met voedselrijk karakter met lokaal enige kwel.

De bermen van de Rijksstraatweg en de Kerklaan, aan de zuidkant van het DHE-gebied zijn voedselarm worden kennen een "verarmend" beheer. Hierdoor kunnen er zeldzame (rode lijst)soorten als Breedbladige orchis en Kamgras voorkomen.

Vogels

Oude boomwallen bij opengebied
Weidevogelgebied
Park-tuin landschap

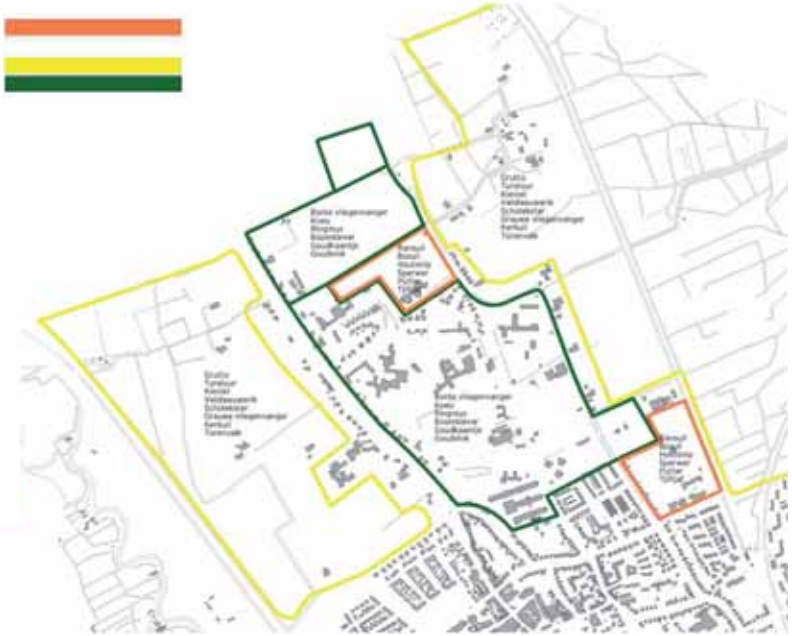

Vogels

Door de diversiteit in groene structuren in het DHE-gebied, herbergt het een grote diversiteit aan vogels. Elke structuur kent daarbij zijn specifieke soorten.

Het open weidegebied wordt in het DHE gekenmerkt door soorten als Tureluur, Kieviet, Grutto, Scholekster, Gele Kwikstaart en Veldleeuwerik als broedvogel.
De tussen het weidegebied liggende houtwallen leveren specifieke soorten op als Heggenmus, Fazant, Bonte vliegenvanger en Kneu.
Oude boomstructuren naast open plekken zoals aan het Kloosterlaantje herbergen een groot aantal (broedende) (roof)vogels die het open gebied gebruiken op zoek naar hun prooi. Onder andere komen Bosuil, Ransuil, Sperwer, Houtsnip en de Grote bonte specht voor.

Park/tuin gebied
Het institutenlandschap op de Hondsrug biedt ruimte aan veel soorten zangvogels en Spechten.

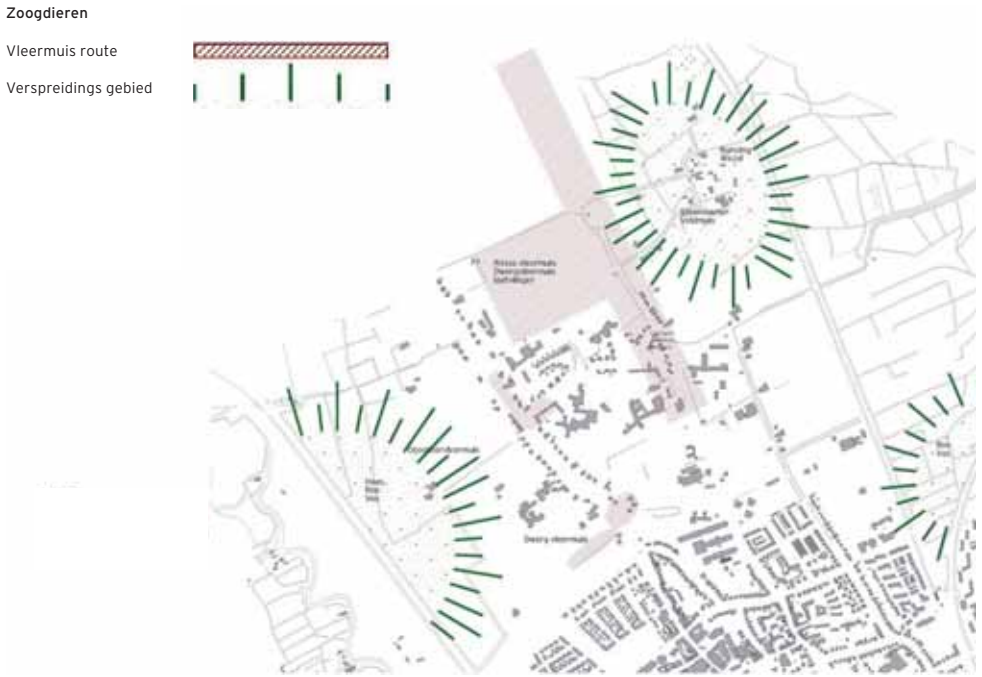

Zoogdieren

Het open gebied op de flanken van de Hondsrug is van belang voor reeën, vossen en hazen. Ook o.a. de Veldmuis, Rosse Woelmuis, Dwergmuis en Tweekleurige Bosspitsmuis komen er voor. Het open gebied wordt ook gebruikt als foerageergebied van de Laatvlieger. Het gebied rond Essen is van belang voor verschillende marterachtigen: Steenmarter, Bunzing en de Wezel zijn er waargenomen.

Rond de oude boomstructuren op de Hondsrug komen veel vleermuizen voor. Vooral de soorten Ruige en Gewone dwergvleermuis. Ook een aantal muizensoorten (o.a. Aardmuis, Bosmuis en Huisspitsmuis) komen voor rond de Kerklaan en het ruigere gebied rond het Kloosterlaantje. De Eekhoorn maakt ook graag gebruik van de aaneengesloten boom- en houtwallen.

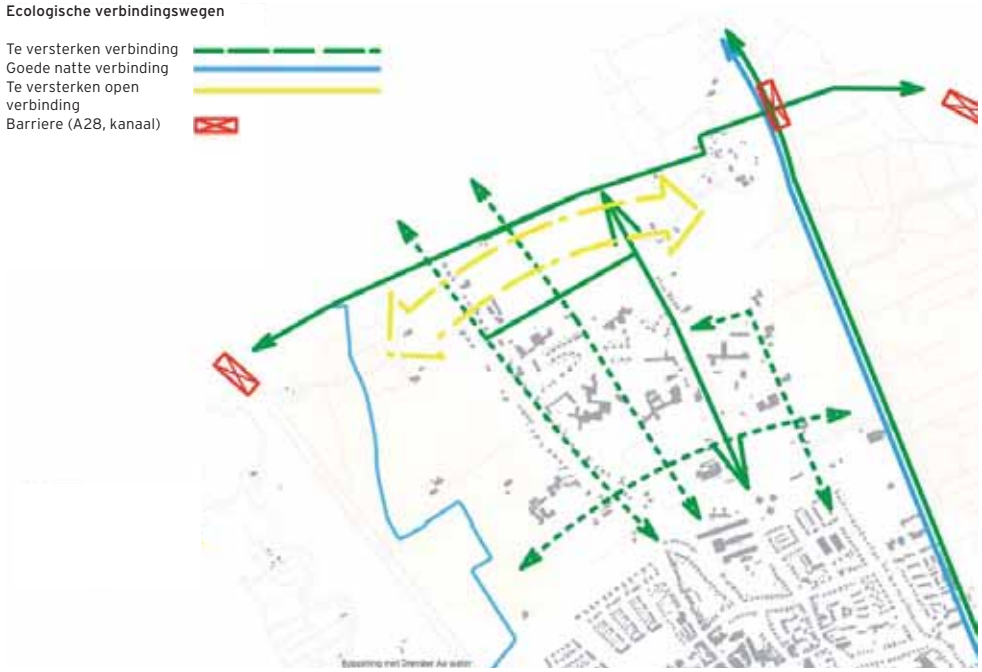

Ecologische verbindingen

De ecologische verbindingen met de omgeving van het DHE gebied zijn niet optimaal.
Vooral in oost-west richting zijn er moeilijke te nemen barrières. De A28 en het Noord-Willemskanaal vormen de belangrijkste barrières op de west-flank, waarmee de verbinding met het Paterswoldsemeergebied en het Friesche Veen afgesneden wordt. Aan de Oostzijde wordt het gebied doorsneden met de spoorlijn Groningen-Assen. Van noord naar zuid en binnen het DHE-gebied zijn de verbindingen beter. Hout- en boomwallen doorsnijden het gebied en sluiten in het Noorden aan op het Esserveld. De spoorbermen en –sloten vormen ook een sterke noord-zuid-verbinding. Ook de Helpermaar is een goede natte noord-zuid-verbinding.

De potentieel ecologisch interessante drinkpoelen in het gebied liggen vrij geïsoleerd in het landschap, waardoor (her)vestiging van soorten slecht mogelijk is. Ook is de waterkwaliteit van de poelen niet optimaal.

De bewonersavonden

Het groenstructuurplan is door middel van een open planproces opgesteld. Bewoners en belangenorganisaties hebben tijdens vier avonden meegedacht en meegepraat over de invulling van het groenstructuurplan. De eerste twee avonden is geparticipeerd door middel van workshops, de derde en vierde door middel van groepsdiscussie. De uitkomsten van de workshops zijn te vinden in de bijlage.

Binnen het proces is er op twee niveaus van het plan een dialoog gevoerd. Ten eerste op de primaire elementen en functies die van belang zijn: moet het plan bijvoorbeeld bestaan uit voornamelijk duurzame structuren om de ecologie te bevorderen of dient het gehele gebied toegankelijk te zijn door wandelpaden aan te leggen? Daarnaast is de verdere uitwerking van het plan onderwerp van gesprek; hoe ziet de opbouw van een groene en/of blauwe structuur er uit?

Het eerste niveau is aan bod gekomen op de eerste avond om per deelgebied een richting te kunnen bepalen. De hier uit voortgekomen modellen zijn gepresenteerd op de tweede avond. Deze avonden leverde inzicht in welke belangrijke functies men voor het gebied ziet; ruimte voor landbouw, recreatie en ecologie. Het liefst ziet men deze drie in harmonie. Vernatting van de flank, ten behoeve van ecologische versterking, is bijvoorbeeld ongewenst omdat dit de landbouw te veel belemmerd. Wandelpaden moeten de boer en de weidevogels niet te veel storen. Kenmerkend is dat de avonden een waaier van ideeën (voor korte en lange termijn) en stellingnames opleverde die onderling tegenstrijdig zijn.
Wel algemeen onderkend werden de bijzondere groene elementen in het gebied: de Bolhuissteeg, het Kloosterlaantje en de Rummerinkhof.

De verwerking van de opmerkingen heeft geleid tot een weging op basis waarvan een concept groenstructuurplan is opgesteld. Dit plan is onderbouwd met profielen van structuren. Met de feedback op het conceptplan (het tweede niveau) is het concept op enkele punten gewijzigd of verduidelijkt en een definitief groenstructuurplan opgesteld.

Drinkwaterwingebied tussen Oosterweg en Kerklaan

Winterbeeld Harense rel bij Rummerinkhof

Het Groen-Blauw Structuurplan Haren-Noord

Het Comité Regio Groningen-Haren heeft in eigen initiatief het Groen-blauwe structuurplan Haren-Noord (GBSP) opgesteld. Hiermee heeft het comité een welkome bijdrage geleverd aan het proces van totstandkoming van het Groenstructuurplan (GSP). Vanwege de het belang dat door alle partijen aan dit rapport gehecht wordt, zal in het GSP apart aandacht worden besteed aan het GBSP door in deze paragraaf de keuzes in het GSP te vergelijken/toetsen met de wensen en ideeën van GBSP.

Het valt op dat de plannen elkaar weinig ontlopen waar het gaat om de uitgangspunten en de mate van het behouden en versterken van de groene structuren.
In het GBSP zijn helaas de keuzes van het belang van de groene elementen op een bepaalde plaats vaak niet onderbouwd vanuit een ecologische benadering. De groene elementen vinden hun bestaansrecht vooral vanuit een historische en landschappelijke (glas in lood) context en de wens zoveel mogelijk groen te maken.

Water

Met name op het blauwe vlak doet het GBSP goede concrete aanbevelingen voor het waterbeheer. In het bijzonder waar het gaat om het beheer van Harense rellen en sloten. Deze worden zoveel mogelijk overgenomen in het GSP. Een aanbeveling om onderzoek te doen naar de mogelijkheid van de rioolover-stort op de hoek Oosterweg/noorderzanddijk te saneren, is in het plan opgenomen.
De ecologisch interessante ideeën voor de Helpermaar zijn niet in het GSP opgenomen. Door het agrarische karakter van het gebied lijken deze op korte termijn slecht haalbaar.

Ecologie

Het bewaren van voldoende afstand van de groene structuren tot aan nieuwe bebouwing is ook in ons plan duidelijk aangegeven. De noodzaak hiervan heeft zowel een ruimtelijk visuele als een ecologische grondslag .

Groene structuren

De verschillen tussen GSP en GBSP zijn gering. In het GBSP worden álle groene structuren belangrijk gevonden en waar mogelijk versterkt en toegevoegd. In het GSP zijn de ecologisch belangrijkste en meest beeldbepalende groene structuren aangegeven. Een duidelijk onderscheid tussen hoofd en bijzaken. Waardoor de hoofdzaken ook echt stevig kunnen worden verdedigd.

Samenvattende conclusie

Ecologie

Door de grote variatie in het terrein in Haren-noord kent het gebied een grote ecologische diversiteit. De lage, nattere delen op de flanken naar de rivierdalen van de Hunze en de Drentse Aa kennen een heel andere flora en fauna dan de hogere delen op de Hondsrug. De verschillende naast elkaar liggende ecotopen hebben ook een grote gezamenlijke identiteit en kwaliteit.
Op basis van de analyse van het gebied en de uitgangspunten uit het DHE is voor de groenstructuur de volgende ecologische opgave gesteld:

Gradiënt hoog-laag

- Het ontwikkelen en versterken van de gradiënten (nat naar droog) als belangrijke schakel in de verbinding van de rivierdalen aan beide zijde van de Hondsrug. Inzet in het bijzonder langs de lijnen;
  - Kloosterlaan – Essen
  - Hemmen – Hortus – Zorgvrij
- Versterken van de ecologische identiteiten door aanleg houtwallen en-singels. Open houden van de flanken voor weidevogels en foeragerende roofvogels;
- Relatief open oost-west verbinding (spouw)
- Ecologische verbinding parallel aan de Hondsrug, van belang voor zoogdieren;
  - Houtsingels kerklaan en rijksstraatweg met voedselarme bermen waar bijvoorbeeld de breedbladig orchis voorkomt.
  - Spoordijk en spoorsloot
  - Netwerk van noord-zuid lopende houtwallen en –singels

Water

- Harense rellen behouden.
  - Maar wel: te diepe profielen verondiepen om water beter en langer vast te houden.
  - waar het kan: Nieuw gegraven sloten dicht. Deze helpen niet om het water vast te houden en voorkomen het aan de oppervlakte komen van kwelwater.
  - Het aanbrengen van drempels in rellen om water vast te houden en zichtbaar te maken
- Onderzoek naar de mogelijkheid om schoon water uit de Drentse Aa door te koppelen naar de Helper maar.

Visueel-ruimtelijke opgave

Het gebied Haren-noord is een gelaagd gebied. Door het relief is het voor Nederland een bijzondere en goed leesbare plek. De Hondsrug ligt hoger dan de omgeving, is relatief droog en heeft veel beplanting. De laag gelegen delen en de flanken zijn natter en open. Deze specifieke omstandigheid maakt dat ook vandaag de dag de onderliggende oorspronkelijke agrarische ontginningsstructuur nog steeds aanwezig is. Haaks op deze structuur van oost-west lopende boomwallen, singels, rellen en sloten loopt een meer formele structuur van lanen. Zo ontstaat een netkous-structuur van verschillende besloten en halfbesloten ruimtes. Al vanaf de Middeleeuwen is de plek ontdekt als vestigingsplaats voor de welgestelden. Een grote vlucht kreeg dit in de negentiende eeuw. De grote hoeveelheid buitens en villa's bezorgen het gebied, vooral in de nabijheid van de Rijksstraatweg, zijn parkachtige allure. Het oostelijke deel heeft een meer landelijk karakter. Bijzonder is de aanwezigheid van het gehucht Essen. Dit gehucht, waar vroeger een klooster heeft gestaan, heeft nog een bijzonder gave en zelfstandige structuur.

Op basis van de analyse van het gebied en de uitgangspunten uit het DHE is voor de groenstructuur de volgende visueel-ruimtelijke opgave gesteld:

- Essen dobbert in de ruimte
- Versterken lanenstructuur
- Landgoederen structuur aangrijpen voor ruimtelijke identiteit
- Vastleggen groene kaders transformatie institutenlandschap
- Contrasten versterken (zoals open-dicht / ruig-opgeruimd / nat-droog / formeel-informeel)
- Waarborgen en verbeteren toegankelijkheid voor wandelaars en fietsers

Langs de flank van de Rijksstraatweg